

УДК 338.439:504

Л. С. Іванова,
к. е. н., асистент кафедри менеджменту ЗЕД,
Білоцерківський національний аграрний університет

ВИРОБНИЦТВА ОРГАНІЧНОЇ ПРОДУКЦІЇ: СВІТОВИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

L. Ivanova,
PhD, department of Management Of Foreign-Economic Affair,
Bila Tserkva National Agrarian University

ORGANIC PRODUCTION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND DOMESTIC REALITIES

У статті розкривається першопричини нарощення обсягів виробництва органічної продукції в провідних країнах світу та Україні. Зокрема, з'ясовано основні першопричини розвитку органічного землеробства в світі. Основна увага приділялася розгляду методів державного регулювання, які використовуються в провідних країнах світу з метою нарощення обсягів виробництва основних видів органічної продукції. Встановлено, що основним виробником органічної продукції в економічно розвинутих країнах світу є дрібні сільськогосподарські товаровиробники. Переробляють і пакують таку продукцію невеликі та середні підприємства, розташовані, як правило, поблизу відповідних ферм.

Встановлено, що основними каналами збуту органічної продукції є: супермаркети традиційних роздрібних мереж, спеціалізовані продуктові магазини, ринки, інтернет-магазини, прямі продажі фермерських господарств.

Доведено, що основними чинниками, що сприяють розвитку органічного виробництва в Україні, є незадоволений попит неї у провідних країнах із розвинутою економікою, що пояснює їхню зацікавленість щодо розвитку органічного виробництва в нашій країні.

Встановлено, що основним фактором, який негативно впливає на відсутність позитивних тенденцій розвитку органічного землеробства є відсутність дієвої державної підтримки.

The article deals with the causes of increasing amounts of organic production in developed countries Ukraine. The main causes of organic farming in the world. The attention is mostly paid to review methods of state regulations used in leading countries to increase the production of main organic products. It was established that the main producers of organic products in developed countries are small agricultural producers. Small and medium enterprises process and pack these products usually near the farms.

The main distribution channels of organic products are: traditional supermarket retailers, special grocery stores, markets, online stores, direct sales farms.

It was proved that the main factors contributing to the development of organic production in Ukraine are unsatisfied demand in major developed economies, which explains their interest in the development of organic production in our country.

The main factor affecting the lack of positive trends in the development of organic agriculture is the absence of effective governmental support.

Ключові слова: органічне землеробство, державна підтримка, виробництво, сільське господарство.

Key words: organic farming, state support, manufacturing and agriculture.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Складна екологічна ситуація значною мірою спричинена інтенсивною сільськогосподарською діяльністю, спостерігається в більшості країн світу. Тому держави, насамперед економічно розвинуті, дедалі активніше впроваджують альтернативні системи сільського

господарювання. До таких методів ведення сільськогосподарського виробництва належать: біоінтенсивне міні-землеробство; біодинамічне землеробство; технології використання ефективних мікроорганізмів або ЕМ-технології; маловитратне стале землеробство; органічне сільське господарство; точне землероб-

ство та ін. Особливістю зазначених технологій ведення сільського господарства є поєднання біологічного підходу й управлінського мистецтва. Головним при цьому стає вибір оптимальних сівозмін, збереження родючості ґрунтів, різноманіття культур і тварин, боротьба зі шкідниками природними способами.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Теоретичні й практичні аспекти виробництва органічної продукції в Україні знайшли відображення у працях таких науковців та практиків, як: С.С. Антонець, Г.Я. Антонюк, Р.М. Безус, О.О. Маслак, В.М. Писаренко. Проте подальшого дослідження вимагають проблеми і перспективи розвитку їх виробництва органічної продукції в Україні, визначення місця нашої держави на міжнародному ринку органічних продуктів.

ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ

Здійснити оцінку сучасного стану виробництва органічної продукції в провідних країн світу основі узагальнення їх досвіду запропонувати шляхи по їх нарощенню в Україні.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Існують різні підходи до визначення способу ведення сільського господарства, при якому виробляють органічні, не шкідливі для організму людини продукти. Вибір певного способу найчастіше залежить від мети його використання. Якщо основною характеристикою досліджуваного процесу сільськогосподарського виробництва вважати натуральність, чистоту вироблених продуктів, найбільш прийнятним буде "органічний". Це поняття вперше було використано у 1940 р. засновником сучасного наукового органічного сільського господарства В. Нортборном у праці "Look to the Land". Поняття "органічне сільське господарство" (organic agriculture) законодавчо закріплено в англійських країнах. Як відповідник в Італії, Франції, Португалії, Нідерландах використовують термін "біологічне сільське господарство", у Фінляндії — "природне сільське господарство" [1].

Умови ведення органічної діяльності формалізуються і періодично переглядаються IFOAM (Міжнародна Федерація органічного сільськогосподарського руху) на основі консультацій із її членами. Окрім IFOAM, до складу якої входять 760 представників із понад 100 країн світу (у т. ч. 2 з України), на різних рівнях функціонують також міжнаціональні та національні об'єднання, членами яких є фермери і їх

асоціації, переробні підприємства, вантажовідправники, сертифікаційні й консультаційні служби, брокери, дистриб'ютори, роздрібні торговці, що працюють у сфері органічної індустрії.

На кожному рівні затверджують і контролюють власні стандарти виробництва, перероблення та збуту органічної продукції. На міжнародному рівні таке управління здійснюється IFOAM, яка розробляє відповідні базисні вимоги, що конкретизуються і доповнюються з урахуванням місцевих особливостей на нижчих рівнях. Наприклад, IFOAM затверджує стандарти органічного тваринництва, ЄС співвідносить їх з європейськими умовами, національні союзи (асоціації) фермерів розробляють каноли виготовлення молокопродуктів, а підприємства — детальні технології виробництва сирів, сметани, масла тощо.

Структурно система міжнародного регулювання органічного сільського господарства поєднує чотири складові, а саме: фермерів і переробників, тобто тих, хто виробляє органічну продукцію; органи інспектування або органи відповідного оцінювання, які підтверджують, що виробники дотримують певних правил; систему контролю за інспекторами, тобто їх акредитації (зазвичай це урядовий або приватний акредитований орган чи їх поєднання, які засвідчують компетентність інспекторів і відповідність їхньої діяльності визначеним вимогам); підсистему маркування, яка є практичним результатом усього зазначеного вище і вказує покупцеві на те, що продукцію вироблено згідно з наведеним механізмом.

За даними IFOAM, у світі налічується понад 31 млн га земель, що використовуються для виробництва органічної сільськогосподарської продукції. Загалом понад 558 тис. ферм у 108 країнах світу є органічними, а у сферах виробництва, перероблення, торгівлі та розповсюдження таких продуктів зайнято мільйони людей.

За площею органічних земель на першому місці Австралія (12,1 млн га), на другому — Китай (3,5 млн га). В Австралії до того ж найбільша частка органічних площ у сільськогосподарських угіддях. В Європі найвищим цей показник є у Швейцарії та скандинавських країнах. У структурі органічних земель частка орних площ становить менше половини, решта — луки, пасовища і лісові угіддя для бджільництва [2].

Попит на органічну продукцію в основному виявляє населення країн, де досягли певного рівня економічного розвитку й утворив-

ся прошарок населення, яке не лише вірить у корисність такого продовольства для людського організму, але й здатне платити вищу ціну за його екологічну чистоту. Відповідно найрозвиненішими є ринки органічної продукції країн Північної Америки і Західної Європи, кожний житель яких у середньому щорічно витрачає на придбання зазначених товарів 30—50 доларів.

Уряди цих держав вдаються до заходів, спрямованих на екологізацію сільського господарства. Зокрема вони вводять митне регулювання ввезенню хімічних добрив, преміальні за невикористання хімічних засобів, державні субсидії для ведення органічного землеробства і на період конверсії (переходу від традиційного сільськогосподарського виробництва до органічних технологій), частково компенсують вартість процедур із сертифікації й контролю тощо.

У США на державному рівні виробництво органічного продовольства було законодавчо регламентовано у 1990 р. Усі продукти, які продаються або маркуються у цій країні як органічні, мають бути сертифіковані згідно із затвердженими законом правилами. Близько 80% органічної продукції виробляють сімейні ферми, менші за розмірами, ніж традиційні господарства. Переробляють і пакують таку продукцію невеликі та середні підприємства, розташовані, як правило, поблизу відповідних ферм.

Країни Євросоюзу офіційно надають підтримку менш інтенсивному способу агровиробництва як засобу зниження негативного впливу на навколишнє природне середовище з 1989 р. (Постанова 4115/88/EWG про державне стимулювання екстенсифікації). Нині кожний захід Спільної аграрної політики ЄС обов'язково узгоджується з агроекологічними програмами охорони довкілля з метою мінімізації шкоди від фермерського господарювання та збереження природних ландшафтів [3].

За даними організації FIBL, на початок 2012 р. понад 37,2 млн га сільськогосподарських угідь у світі обробляється для виробництва органічної продукції (у 2001 р. — 17 млн га, у 2005 р. — 26 млн га). Нині виробництвом органічної продукції на планеті займаються 1,8 млн виробників. Для порівняння у 2001 р. цей показник був відповідно 246,9 тис. суб'єктів господарювання.

Більшість країн, що розвиваються, не мають ринків сертифікованої органічної продукції. Становлення і зростання цього сегмента тут

пов'язують передусім із відповідною експортною діяльністю (переважно за рахунок поставок тропічних і міжсезонних товарів). Водночас експортери мають дотримувати технологій виробництва і процедур сертифікації органічної продукції, затверджених у розвинутих державах, а також дбати про зміну споживчих пріоритетів їхніх жителів, які традиційно віддають перевагу місцевим товарам.

Як свідчать результати аналізу, Європа дещо відстає від США за темпами збільшення обсягів продажу екологічної продукції, де вони становлять близько 5% на рік, однак країни ЄС і країни, що розвиваються, лідирують за такими показниками, як площа земель під органічним сільським господарством і кількість ферм, які займаються ним. Найбільший попит на органічну продукцію склався у Швейцарії та Німеччині, де частка органічних продуктів у загальному обсязі продажів харчових продуктів становить близько 7%, в Данії — 3,5, у Франції — лише 1—1,5% [4].

За прогнозами деяких дослідницьких компаній, ринок органічної продукції зростатиме до 2020 р. з оборотом у 200—250 млрд дол. на рік. Це пояснюється збільшенням обсягів продажу органічної продукції в країнах, що розвиваються, але прогнозованої стабілізації попиту на ці продукти в провідних країнах поки не виявлено. На сьогодні у світі сформувалися повноцінні ринки органічної продукції в таких сегментах, як овочі та фрукти, молоко і молочні продукти, дитяче харчування, яйця й деякі інші продукти. Проте можемо спостерігати специфіку споживання в певних країнах тих чи інших органічних продуктів.

Аналіз структури обсягів продажу органічних продуктів у США дав змогу виявити суттєву різницю в споживанні порівняно з європейськими країнами, де попит вищий на молочну продукцію, а у США найбільш значущими в ній є фрукти та овочі.

Основними каналами збуту органічної продукції є: супермаркети традиційних роздрібних мереж, спеціалізовані продуктові магазини, ринки, інтернет-магазини, прямі продажі фермерських господарств. Зарубіжна практика також демонструє високу цінову премію на органічні продукти. Аналіз цінових премій у різних країнах показує, що середня ціна на органічну пшеницю перевищує ціну на традиційну на 50—200%, водночас перевищення цін по картоплі коливається від 100 до 500%. Цінова премія на продукти тваринного походження дещо нижча: яловичина — до 30%, свинина — 20—70%.

Як свідчать результати дослідження, належну допомогу у стимулюванні розвитку органічного ринку надає держава, і не тільки за рахунок державних заходів підтримки товаровиробників, хоча це теж є важливим фактором. Наприклад, у 2006 р. Міністерство сільськогосподарства Польщі оприлюднило трирічну програму популяризації органічного землеробства та органічної продукції з бюджетом 4 млн дол. США. Кошти були витрачені на рекламу в ЗМІ, проведення тренінги для фермерів, оплату послуг консультантів.

Ключовим елементом реформи сільськогосподарського сектора ЄС, початком проведення якої був 2013 р., є система перерозподілу відповідного виду субсидій (їх обсяг сягає в ЄС 55 млрд євро щороку, основні одержувачі — Німеччина і Франція), що має на меті вирівняти виплати фермерам у Західній та Східній Європі. Нині сільськогосподарські підприємства в Німеччині та Франції отримують близько 300 євро за гектар, а нові члени із Центральної та Східної Європи — тільки близько 100 євро.

Основними чинниками, що сприяють розвитку органічного виробництва в Україні, є незадоволений попит неї у провідних країнах із розвинутою економікою, що пояснює їхню зацікавленість щодо розвитку органічного виробництва в нашій країні. Наприклад, інституційну підтримку національного органічного виробництва в Україні надала Швейцарія — найбільший у світі споживач органічної продукції на душу населення. Так, в Україні реалізовано проекти міжнародної технічної допомоги Швейцарської Конфедерації "Сертифікація в органічному сільському господарстві та розвиток органічного ринку в Україні" (2005—2011 рр.) та "Сталий розвиток аграрного виробництва в Україні" (2003—2010 рр.). У 2013 р. у межах цієї технічної допомоги розпочато новий проект "Розвиток органічного ринку в Україні".

Окрім цього успішний досвід введення близько 40 років ресурсозберігаючого землеробства мають окремі вітчизняні сільгоспприємства. Так, у Полтавській області, яка відзначається давніми традиціями екологічно спрямованого сільськогосподарського виробництва, у 2010 р. на базі ПП "Агроекологія" та Полтавської державної аграрної академії створено Центр органічного землеробства, завданнями якого є наукові дослідження та консультування з даної проблематики, а також безпосередньо виробництво органічної продукції.

Сприятливим чинником слід вважати наявність великих площ сільськогосподарських

угідь, придатних для ведення органічного виробництва. Сільськогосподарські угіддя, на яких впровадження технологій органічного виробництва є екологічно можливим та економічно доцільним, становлять близько 8 млн га. Передусім це землі Північно-Полтавського, Вінницько-Прикарпатського, Південно-Подільського та Північно-східно-Луганського регіонів.

Найбільш вагомим чинником є значна ємність внутрішнього ринку. Так, за дослідженнями Федерації органічного руху України, внутрішній споживчий ринок органічних продуктів постійно зростає: у 2008 р. він оцінювався у 600 тис. євро, у 2009 р. — 1,2 млн євро, у 2010 р. — 2,4, у 2011 р. — 5,1, у 2013 р. — 7,9 млн євро. В останні три роки спостерігається тенденція до наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження переробки органічної сировини на вітчизняних підприємствах. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, повидло, сухофрукти, мед, м'ясні та молочні вироби. Тому необхідно формувати внутрішній попит саме на сертифіковану органічну продукцію, основними потенційними споживачами якої є жителі міст. Оскільки в Україні традиційно "екологічно чистою" вважається продукція, що виробляється у сільській місцевості в господарствах населення (обсяг якої становить близько 50% у валовому виробництві продукції сільськогосподарства), платити значні кошти за органічну продукцію, за винятком дитячого харчування, споживачі часто не готові.

Сприяє подальшому розвитку ринку органічного сільськогосподарства потужний екологічний органічний рух. Виробники органічної продукції та їхні організації є достатньо активними на ринку та в інформаційному просторі, формуючи попит на марковану продукцію: регулярно провадяться ярмарки органічної продукції, науково-практичні конференції, семінари, круглі столи з проблематики розвитку органічного виробництва, виставкові заходи, розміщується інформація у ЗМІ. Такі вітчизняні організації, як Міжнародна Громадська Асоціація "БІОЛан Україна", Федерація органічного руху України, ТОВ "Органік стандарт", ТОВ "УКРАГРОФІН" є членами ІФОАМ, а Всеукраїнська громадська організація "Жива планета" — її асоційованим членом.

Протягом 2011—2012 рр. на законодавчому рівні були зроблені дієві кроки щодо формування нормативно-правової бази функціонування органічного землеробства в Україні. Зокрема Верховна Рада ухвалила Закон України "Про

виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини", який має врегулювати правові та економічні основи виробництва й обігу органічної сільськогосподарської продукції та сировини, передбачає заходи контролю та нагляду за такою діяльністю. Закон спрямовано на забезпечення справедливої конкуренції й належного функціонування ринку органічної продукції та сировини, покращення показників стану здоров'я населення, збереження навколишнього природного середовища, раціонального використання ґрунтів і відтворення природних ресурсів

Аналіз законодавчої бази свідчить, що поняття органічного виробництва не визначено, не розроблено національні стандарти щодо органічного виробництва та органічної продукції. Тому органічна продукція вітчизняного виробництва, представлена на ринку, сертифікується стандартами, за визнаннями на міжнародному ринку. Так, українська сертифікаційна компанія ТОВ "Органік стандарт" входить до офіційного переліку сертифікаційних органів, визнаних в ЄС і Швейцарії, та здійснює сертифікацію за стандартами "БІОЛан" (приватними українськими стандартами). Стандарти органічного сільськогосподарського виробництва та маркування продукції і продуктів харчування "БІОЛан" було розроблено на основі Базових Стандартів Міжнародної федерації органічного сільського господарства, Постанови Ради (ЄЕС) № 2092/91 щодо органічного виробництва сільськогосподарських продуктів і Стандартів BIOSWISS Асоціації Швейцарських організацій виробників органічної продукції. Відсутність законодавчого поля унеможливує організацію системи акредитації й унормування діяльності сертифікаційних органів, а також перешкоджає позиціонуванню України як експортера органічної продукції на міжнародному ринку.

Держава жодним чином не підтримує вітчизняних органічних виробників, статус їхньої продукції не підтверджений на внутрішньому ринку. Незважаючи на це, галузь досить динамічно розвивається, переважно з ініціативи окремих прихильників цієї справи. Господарства, які ведуть органічне землеробство, розташовані в Західній Україні, Полтавській, Київській, Вінницькій, Одеській областях і спеціалізуються переважно на вирощуванні кукурудзи, цукрових буряків, соняшнику, пшениці. Найстаріше органічне господарство з понад 30-річним досвідом роботи розташоване у Шишацькому районі Полтавської області.

Нині ринок органічної продукції в Україні досить складно оцінити за кількісними параметрами. Водночас ступінь готовності вітчизняного продовольчого ринку до абсорбції екологічно чистої продукції зростає з підвищенням добробуту населення країни. Водночас Україна має позитивний досвід експорту органічної продукції, однак необхідні для цього сертифікаційні процедури здійснюються іноземними компаніями [5].

Площа сертифікованих сільськогосподарських угідь в нашій країні, відведена під вирощування різноманітної органічної продукції, перевищує 250 тис. га. Україна займає двадцять перше місце серед світових країн-лідерів органічного руху, перше — в східноєвропейському регіоні за сертифікованою площею органічної ріллі та спеціалізується переважно на виробництві зернових, зернобобових і олійних культур.

За даними Міжнародної Федерації органічного сільськогосподарського руху, наприкінці 2013 р. в Україні налічувалось 164 сертифікованих органічних господарства, загальна площа сертифікованих органічних сільськогосподарських земель становила 278,8 тис. га. Більшість українських органічних господарств розташовані в Вінницькій, Житомирській, Закарпатській, Львівській, Полтавській, Тернопільській, Одеській, Херсонській областях. Внутрішній споживчий — ринок органічних продуктів в Україні — становить понад 5,1 млн євро.

Дослідженням виявлено, що вітчизняні сертифіковані органічні господарства мають різного розміру: від кількох гектарів до десятків тисяч гектарів ріллі. Серед основних сільгосптоваровиробників, які працюють за правилами органічного виробництва, слід назвати агрофірму "Агроєкологія" Шишацького району Полтавської області. Окрім того, на принципах органічного виробництва працює асоціація учасників органічного виробництва ТОВ "БіоЛан", створена на базі Іллінецького аграрного технікуму до складу якої входять юридичні та фізичні особи, які обробляють землю загальною площею понад 16,5 тисяч гектарів.

У Донецькій області розвитком органічного виробництва активно займається ТОВ "Чистий продукт-С", яке вирощує овоче-баштанні та ягідні культури, картоплю, соняшник, часник. Водночас, в Україні станом на 01.01.2012 р. працює 16 сертифікаційних компаній-нерезидентів, які здійснюють сертифікацію сільськогосподарського виробництва, що розви-

вається на принципах органічного. Серед цих сертифікаційних органів є тільки одна українська — Органік Стандарт, створена в межах реалізації швейцарсько-українського проекту "Сертифікація в органічному сільському господарстві та розвиток органічного ринку в Україні" і працює відповідно до стандартів, розроблених Дослідним інститутом органічного сільського господарства (FiBL), в рамках імплементації Постанови Ради ЄС № 834/2007 від 28.06.2007 р.

Стратегічним напрямом розвитку аграрного сектору на період до 2020 р. Мінагрополітики України визначило основні індикативні показники нарощування органічного виробництва, а саме: зростання частки сільськогосподарських угідь, сертифікованих відповідно до органічних стандартів у 2015 р. до 5%, у 2020 р. — до 7%; збільшення кількості сертифікованих органічних товаровиробників, що займаються виробництвом молока, овочів, фруктів і лікарських рослин до 2015 р. не менше як утричі, до 2020 р. — у 10 разів; зростання частки органічної продукції у 2015 р. до 7%.

В Україні налічується понад 164 сільгосп-підприємств, які здійснюють свою діяльність за принципами органічного господарювання та сертифіковані відповідно до чинних міжнародних стандартів. Площа, зайнята під органічним виробництвом, становить понад 278,8 тис. га. Проте подальший активний розвиток органічного руху в Україні можливий за умови створення чіткої, ефективної системи підтримки і забезпечення на національному рівні.

ВИСНОВКИ

Зменшення застосування вітчизняними господарствами хімічних засобів захисту рослин і мінеральних добрив сприяли тому, що великі території можна вважати відносно чистими. Україна за своїми природно-кліматичним і ресурсним потенціалом може посісти одне з провідних місць серед виробників сільськогосподарської органічної продукції, її реалізації на експорт, а також для постачання на внутрішній ринок, що значно збільшить прибутки.

Застосування в Україні органічних систем землеробства стане прибутковішим за рахунок інноваційних біотехнологій, в результаті чого знижуються виробничі витрати, зменшується частка відходів, збільшуються врожаї, прискорюється інтенсивність росту рослин, їх посухостійкість. У сукупності це вплине на зниження собівартості продукції, отже збільшаться

попит і прибутки сільськогосподарських виробників. Подальший розвиток органічного сільського господарства сприятиме створенню додаткових робочих місць у сільській місцевості та новим перспективам для малих фермерських господарств, життєдіяльності й життєздатності сільських громад, які є надзвичайно важливими для України.

Література:

1. Willer H. The World of Organic Agriculture — Statistics and Emerging trends 2012/ H. Willer, L. Kilcher. — Bonn, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), and International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), 2012.

2. Федерація органічного руху України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://organic.com.ua>

3. Willer H. The World of Organic Agriculture — Statistics and Emerging Trends 2012/ H. Willer, L. Kilcher. — Bonn, Switzerland: Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), and International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM), 2012.

4. Organic Agriculture, Environment and Food Security. Rome, FAO, 2002. — p. 86, Haring A., Vairo D., Dabbert S., Zanolli R. Organic farming policy development in the EU: What can multi-stakeholder processes contribute? // Food Policy. — 2009. — № 34. — P. 265—272.

5. Гармашов В.В. До питання органічного сільськогосподарського виробництва в Україні / В.В. Гармашов, О.В. Фомічова // Вісн. аграр. науки — 2010. — №7. — С. 11—16.

References:

1. Willer, H. and Kilche, L. (2012), The World of Organic Agriculture — Statistics and Emerging trends 2012, Research Institute of Organic Agriculture (FiBL), and International Federation of Organic Agriculture Movements (IFOAM) Bonn, Switzerland.

2. Organic Federation of Ukraine (2015), <http://organic.com.ua>

3. FAO (2002), Organic Agriculture, Environment and Food Security, Rome, Italy.

4. Haring, A. Vairo, D. Dabbert, S. and Zanolli R. (2009), "Organic farming policy development in the EU: What can multi-stakeholder processes contribute?", Food Policy, vol.34, pp. 265—272.

5. Harmashov, V.V. and Fomichova, O.V. (2010), "On the issue of organic agricultural production in Ukraine", Visn. ahar. nauky, vol. 7, pp. 11—16.

Стаття надійшла до редакції 16.09.2015 р.